

Copyright & Creative Commons:

The copyright of articles published in the *Journal of Legal Research* remains with the author(s). This journal is published as an open access publication, and all articles are distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0). This license permits use, redistribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and the use is non-commercial in nature. For more information, please refer to the journal's *Open Access Policy* page.

An Analytical Study of the Right to Free Education in the Constitution of the Islamic Republic of Iran

Hossein Khazaei^{*1}, Saeed Ghaedi²

Abstract

The right to free education occupies a distinguished position in international human rights instruments and, consequently, within domestic legal systems and the constitutions of various countries. In the Islamic Republic of Iran, this right has been expressly recognized in several principles of the Constitution and further emphasized in ordinary legislation. Nevertheless, the right to free education in Iran has consistently been confronted with significant systemic deficiencies. This research, conducted through a descriptive-analytical methodology, seeks to answer the fundamental question of what challenges and deficiencies confront the constitutional right to free education in Iran. Findings indicate that the State, in its broad sense encompassing all branches and institutions of governance, is constitutionally required to prioritize the elimination of major obstacles, including the provision of adequate funding, the formulation of a stable and coherent educational policy, adherence to the principle of free, inclusive, and compulsory education, attention to teachers' welfare, and the adaptation of educational programs to the cultural values and needs of migrants. On the other hand, the Ministry of Education is likewise required, in accordance with upstream policy documents, particularly the Fundamental Transformation of Education Document, to address significant internal deficiencies, including shortages in human resources, the diversification of textbooks and educational materials, the establishment of appropriate information and communication technology infrastructures, greater attention to girls' education, the expansion of educational justice, the protection of freedom in the choice of educational methods, and the pursuit of structural reforms.

S.D.I.L.
The SD Institute of Law
Research & Study

Publisher:
Shahr-e- Danesh
Research and Study
Institute of Law

Article Type:
Original Research

DOI:
10.48300/jlr.2024.421390.2471

Received:
29 October 2023

Accepted:
31 January 2024

Published:
5 May 2026

1 . (*Corresponding Author), M.A in Supervision and Inspection Management, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran.

Email: Hosseinkhazaei1481@gmail.com

2. PhD Student in Criminal Law and Criminology, University of Judicial Sciences and Administrative Services, Tehran, Iran; Judge.

Email: saeedghaedilaw@gmail.com

Keywords: Constitution, Free Education, Fundamental Transformation Document, Right to Education, Educational Equity.

Funding: The author(s) received no financial support (funding, Grants and sponsorship) for the research, authorship, and/ or publication of this article.

Author Contributions:

Hossein Khazaei: Conceptualization, Methodology, Software, Validation, Formal Analysis, Investigation, Resources, Data Curation, Writing - Original Draft, Writing - Review & Editing, Supervision.

Saeed Ghaedi: Methodology, Software, Validation, Formal Analysis, Data Curation, Writing - Review & Editing, Supervision.

Competing interests: The authors declare that they have no competing interests.

Citation:

Khazaei, Hossein & Saeed Ghaedi. "An Analytical Study of the Right to Free Education in the Constitution of the Islamic Republic of Iran". *Journal of Legal Research*, 25, no. 65 (May 5, 2026), 192-218.

Extended Abstract

Various definitions have been advanced concerning the right to free education. Among them, Paragraph 1 of Article 26 of the Universal Declaration of Human Rights defines the right to education as follows: "Everyone has the right to education. Education shall be free, at least in the elementary and fundamental stages." The right to free education occupies a prominent position in international human rights instruments and, consequently, within domestic legal systems and constitutional frameworks. Among the relevant international and human rights instruments are Articles 13 and 14 of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Paragraph 4 of Article 18 of the International Covenant on Civil and Political Rights, Articles 28 and 29 of the Convention on the Rights of the Child, Article 2 of the First Protocol to the European Convention on Human Rights, Article 14 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, Article 9 of the Cairo Declaration on Human Rights in Islam, and the Convention against Discrimination in Education. From the aforementioned instruments, the principle of free education may be inferred as an essential guarantee for the realization of the right and freedom of education. In the Islamic Republic of Iran, this right has been expressly recognized in several constitutional provisions, including Clause 3 of Principle 3, Principle 43, and particularly Principle 30 of the Constitution, which is of greater significance in this regard. Principle 30 provides that: "The Government is obliged to provide free educational facilities for all citizens up to the completion of secondary education and to expand free higher education to the extent required for the country's self-sufficiency." Furthermore, ordinary legislation, as well as the Fundamental Transformation of Education Document, has repeatedly emphasized the importance of the right to education. Nevertheless, the right to free education in Iran continues to face substantial challenges. This study, employing a descriptive-analytical method, seeks to answer the fundamental question of what challenges and deficiencies confront the constitutional right to free education in Iran. The findings indicate that the educational system in Iran has, in recent years, encountered serious difficulties, including a shortage of human resources, which has, particularly in remote and nomadic regions, resulted in many students being deprived of access to education. This deficiency may be addressed through adherence to merit-based recruitment, employing individuals possessing prior cooperation with the educational system or teaching experience, and organizing general recruitment examinations accompanied by specialized training programs designed to prepare educational personnel adequately. Another significant challenge is the politicization of education (ideological instrumentalization of education). The education system lacks a coherent policy orientation, and with changes in government, educational structures and policies are frequently altered in accordance with the personal preferences and centralized approaches of government officials, while insufficient attention is paid to the perspectives of administrators, teachers, parents, and students. Consequently, it is incumbent that the education system move away from excessive centralization and incorporate diverse viewpoints and participatory approaches in educational policy-making. Moreover, unlike many other ministries, the Ministry of Education is

deprived of independent revenue-generating mechanisms, resulting in severe budgetary shortages. In practice, the allocated budget is primarily expended on personnel salaries, leaving insufficient financial capacity for improving educational facilities and infrastructure within schools. Accordingly, the establishment of an independent budgetary allocation specifically designated for educational equipment and non-personnel expenditures may contribute significantly to remedying this deficiency. Simultaneously with the adoption of legislative measures concerning compulsory education, greater attention must also be devoted to girls' education, as girls are disproportionately exposed to the risk of dropping out of school due to early marriage, traditional customs, and prevailing cultural values. In this regard, policies aimed at increasing parental awareness and social support should be implemented. For the purpose of improving the national education system and realizing constitutional principles, particular attention should be devoted to local education through the provision of regional linguistic and cultural instruction, equitable access to educational facilities and institutions, the establishment of appropriate infrastructures for the advancement of information and communication technology and virtual education, the revision of textbooks and educational materials, the improvement of the quality of services within schools, and the principled geographical distribution of schools throughout the country in a manner ensuring accessibility for all social groups. Furthermore, improving the livelihood and welfare conditions of teachers and school personnel, enhancing the efficiency of the education system, taking into consideration the cultural values and traditions of migrants and foreign nationals, promoting educational equity, and paying particular attention to remote and border regions are matters of essential importance. Finally, it is necessary that the objectives of the Fundamental Transformation of Education Document be implemented comprehensively and effectively, particularly with respect to the aforementioned challenges and deficiencies.

آسیب‌شناسی حق بر آموزش و پرورش رایگان در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

حسین خزائی^۱، سعید قائدی^۲

چکیده

حق بر آموزش و پرورش رایگان در اسناد حقوق بشری و پیرو آن در حقوق داخلی و قوانین اساسی کشورها از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این حق در جمهوری اسلامی ایران، اصولی از قانون اساسی را به خود اختصاص داده و در قوانین عادی بر آن تأکید شده است. با این حال حق بر آموزش و پرورش رایگان در ایران همواره با آسیب‌های تأثیرگذاری روبه‌رو است. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات و منابع مورد نیاز به روش کتابخانه‌ای در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که حق بر آموزش و پرورش رایگان مصرح در قانون اساسی با چه آسیب‌هایی مواجه است؟ برآیند پژوهش حاکی از این است که دولت به معنای عام یعنی همه قوای حاکمیتی با توجه به قانون اساسی، باید رفع آسیب‌های سخت مانند تأمین بودجه کافی، تبیین یک سیاست پایدار در نظام آموزشی، توجه به اصل آموزش رایگان و همگانی و اجباری بودن آموزش، توجه به رفاه معلمان و انطباق آموزش با ارزش‌ها و فرهنگ مهاجرین را سرلوحه کار خود قرار دهد. از سوی دیگر وزارت آموزش و پرورش نیز می‌بایست مطابق اسناد بالادستی از جمله توجه به سند تحول بنیادین درصدد رفع آسیب‌های مهم داخلی مانند کمبود نیروی انسانی، ایجاد تنوع در کتاب‌ها و مواد آموزشی، ایجاد زیرساخت‌های مناسب فناوری اطلاعات و ارتباطات، توجه به آموزش دختران، گسترش عدالت آموزشی، آزادی انتخاب نوع آموزش و اصلاح ساختاری گام بردارد.

پژوهش‌شده حقوق

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

DOI:

10.48300/jlr.2024.421390.2471

تاریخ دریافت:

۷ آبان ۱۴۰۲

تاریخ پذیرش:

۱۱ بهمن ۱۴۰۲

تاریخ انتشار:

۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۵

۱. (*نویسنده مسئول)، کارشناس ارشد مدیریت نظارت و بازرسی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران.

Email: Hosseinkhazaei1481@gmail.com

۲. دانشجوی دکترای حقوق جزا و جرم‌شناسی، دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری، تهران، ایران؛ قاضی دادگستری.

Email: saeedghaedilaw@gmail.com

کلیدواژه‌ها: قانون اساسی، آموزش و پرورش رایگان، سند تحول بنیادین، حق بر آموزش، عدالت آموزشی.

حامی مالی :

این مقاله هیچ حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان :

حسین خزائی: مفهوم‌سازی، روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، تحقیق و بررسی، منابع، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - پیش‌نویس اصلی، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت. سعید قائدی: روش‌شناسی، استفاده از نرم‌افزار، اعتبارسنجی، تحلیل، نظارت بر داده‌ها، نوشتن - بررسی و ویرایش، نظارت.

تعارض منافع:

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

استناددهی:

خزائی، حسین و سعید قائدی. « آسب‌شناسی حق بر آموزش و پرورش رایگان در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ». مجله پژوهش‌های حقوقی، ۲۵، ش. ۶۵ (۱۵ اردیبهشت ۱۴۰۵)، ۱۹۲-۲۱۸.

مقدمه

حق بر آموزش به‌عنوان یکی از حقوق فرهنگی، از اهمیت ویژه‌ای در توسعه اقتصادی، سیاسی و اجتماعی یک کشور برخوردار است و شناسایی آن در نظام حقوقی یک کشور، پیش‌نیاز آموزش مطلوب است. از اصول مسلم این حق می‌توان اجباری بودن، رایگان بودن، همگانی بودن، منع تبعیض در ارائه نوع و کیفیت خدمات آموزشی، حق والدین در انتخاب شیوه نگرش حاکم بر آموزش فرزندانشان و آزادی تأسیس مؤسسات آموزشی را برشمرد؛ بی‌شک در تمام موارد مذکور، نقش دولت بسیار تأثیرگذار است. این حق در اسناد بین‌المللی و قوانین اساسی کشورهای مختلف، جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. از این رو دولت نه به معنای قوه مجریه بلکه به معنای همه قوای حاکمیتی باید درصدد تلاش برای ایجاد یک نظام آموزشی منطبق بر موازین بین‌المللی برآیند. تربیت و آموزش صحیح، رایگان و عدم تبعیض، نمود پیشرفت یک کشور و آینده درخشان آن است، چنانکه مدیران حرفه‌ای و سیاسی، پزشکان، مهندسان، معلمان و ... از دل این آموزش پدید می‌آیند. مطابق اصل سی قانون اساسی، فراهم نمودن وسایل و امکانات آموزش و پرورش رایگان بر عهده دولت گذاشته شده و موظف است تا سرحد خودکفایی کشور آن را گسترش دهد. ولی شوربختانه آموزش و پرورش در تحقق این امر با آسیب‌هایی روبه‌رو است که عدم توجه به آنها هر ساله در امر آموزش تأثیرگذار بوده و باعث می‌شود اصول مرتبط با آن در قانون اساسی نادیده گرفته شود. در این باره تاکنون پژوهشی که به این آسیب‌ها بپردازد، صورت نگرفته است و بیشتر پژوهش‌های مرتبط در حول محور آزادی آموزش و پرورش، تعهدات دولت‌ها در قبال آن و بررسی فقهی آن نگاشته شده است. از این رو در پژوهش حاضر به حق آموزش و پرورش رایگان و همگانی و آسیب‌هایی که آموزش و پرورش در تحقق این حق با آنها روبه‌رو است، پرداخته شده و راهکارهایی نیز ارائه شده است. روش تحقیق در این نوشتار توصیفی - تحلیلی و اطلاعات تحقیق با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و غیره گردآوری شده است.

۱ - حق بر آموزش و پرورش رایگان

در مورد حق بر آموزش رایگان تعاریف مختلفی وجود دارد، از جمله در بند ۱ ماده ۲۶ اعلامیه جهانی حقوق بشر که حق بر آموزش را چنین تعریف می‌کند: «هر کس حق دارد از آموزش و پرورش بهره‌مند شود، آموزش و پرورش لااقل تا حدودی که مربوط به تعلیمات ابتدایی و اساسی است، باید رایگان باشد.»

بر همین مبنا قانون اساسی هر کشور با نام مادر قوانین، اساس سازمان‌دهی سایر قوانین کشور است. در مجاورت آن وزارتخانه‌ای چون آموزش و پرورش عهده‌دار آموزش و تربیت رایگان دانش‌آموزان است. روند اجتماعی کردن دانش‌آموزان نیز از اهم وظایف این وزارتخانه محسوب

می‌شود و برای نیل به این هدف در کتاب‌های آموزشی، دانش‌آموزان را با قانون و چگونگی زندگی در جامعه مطلع می‌سازند. در حالی که امروزه مشاهده می‌کنیم که در عمل یکی از اهم اصول قانون اساسی، یعنی اصل سی‌ام، مورد توجه قرار نگرفته و دستخوش نسیان و فراموشی شده است. توجه به این مسئله از آنجا ضروری است که در صورت محو نمودن و عدم توجه به آن، باعث تردید در آینده دانش‌آموزان می‌شود.^۳

بنابراین علاوه بر اعلامیه جهانی حقوق بشر و قوانین اساسی کشورها، اهمیت حق بر آموزش و پرورش رایگان در اسناد متعدد حقوق بشری ذکر شده است؛ مواد ۱۳ و ۱۴ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حق بر آموزش را برای همگان به رسمیت شناخته و کشورهای عضو را نیز متعهد به شناسایی این حق نموده است. همچنین در این میثاق، بر اجباری بودن آموزش و پرورش ابتدایی تأکید شده است.^۴ از دیگر اسناد مهم می‌توان به بند چهارم ماده ۱۸ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی^۵، مواد ۲۹ و ۲۸ کنوانسیون حقوق کودک^۶ مصوب سال ۱۹۸۹، ماده ۲ پروتکل نخست الحاقی به کنوانسیون اروپایی حقوق بشر^۷ و ماده ۱۴ منشور حقوق بنیادین اتحادیه اروپا^۸، ماده ۹ اعلامیه حقوق بشر اسلامی^۹ و کنوانسیون مبارزه با تبعیض در آموزش^{۱۰} اشاره کرد. از مجموعه اسناد مذکور، وجود اصل رایگان بودن آموزش و پرورش در راستای تضمین حق و آزادی آموزش قابل استنتاج است.^{۱۱}

آموزش رایگان و اجباری را باید مرهون تصویب «قانون راجع به آموزش و پرورش عمومی اجباری و مجانی» در سال ۱۳۲۲ بدانیم که پیش از توصیه اعلامیه جهانی حقوق بشر، تعلیمات عمومی را در کشور رایگان و به تدریج اجباری نمود. تحصیل رایگان از شهریور سال ۱۳۵۳ به تدریج به همه مقاطع تحصیلی تا دکتری تعمیم یافت و مدارس غیردولتی با خرید ساختمان‌ها و تجهیزات آنها و استخدام و احتساب سوابق کارکنانشان به دولتی تغییر یافتند. چنانکه تصویب میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در سال ۱۳۵۴ که به آموزش و پرورش

۳. مهرداد بدیعی، غلامحسین مسعود و فرامرز عطریان، «دولت رفاه و آموزش و پرورش رایگان با توجه به اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران»، مجله حقوق پزشکی، ویژه‌نامه نوآوری حقوقی، (۱۴۰۰)، ۹۷.

4. D. Bhaskara Roa, *Education for all Global Consensus* (Dehli: APH Publishing Corporation, 2007), 46.

5. United Nations, *International Covenant on Civil and Political Rights* (1966).

6. United Nations, *Convention on the rights of the child* (1989).

7. Council of Europe (1950), *First Additional Protocol to the European Convention on Human Rights*.

8. European Parliament, *Charter of Fundamental Rights of the European Union* (2000).

9. OIC, *Cairo Declaration on Human Rights in Islam* (1990).

10. UNESCO, *Convention against Discrimination in Education* (1960).

۱۱. محمد مظهری، سید علی موسوی و رحیم روانی، «بررسی حق تحصیل از لحاظ عوامل وابسته به آن در نظام

حقوقی ایران»، نشریه مطالعات شهروندی، ۱، ۲ (۱۴۰۱)، ۸۸.

رایگان و همگانی اشاره می‌نمود، در حوزه آموزش به‌طور کلی تأکیدی بر قواعد موجود بود. پس از انقلاب اسلامی، از آنجا که برقراری عدالت اجتماعی و به‌تبع آن گسترش عادلانه علم و دانش از مهم‌ترین اهداف انقلاب و مطالبه‌ای اجتماعی بود، در اصل سی قانون اساسی سال ۱۳۶۸ چنین تأکید شده است: «دولت موظف است وسایل آموزش و پرورش رایگان را برای همه ملت تا پایان دوره متوسطه فراهم سازد و وسایل تحصیلات عالی را تا سرحد خودکفایی کشور به‌طور رایگان گسترش دهد». مضمون این اصل در ماده ۱۰۴ منشور حقوق شهروندی نیز تکرار گردیده است. علاوه بر این قانون «اهداف و وظایف وزارت آموزش و پرورش» از جمله قوانین عادی است که در آن تأمین آموزش و پرورش «رایگان» تبیین شده است. در قانون مذکور که در سال ۱۳۶۶ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسیده، در بند ۲۲ ماده ۱۰ آن بر «تأمین آموزش و پرورش رایگان برای همه ملت تا پایان دوره متوسطه» تصریح شده است.

۲- آسیب‌های حق بر آموزش

امروزه نظام آموزشی به‌عنوان مؤلفه اساسی و بخش تفکیک‌ناپذیری از زندگی اجتماعی جوامع بشری در نظر گرفته می‌شود. زندگی اجتماعی انسان‌ها با آموزش و یادگیری گره خورده است؛ چنانچه توسعه همه‌جانبه هر کشوری بدون سرمایه‌گذاری در نظام آموزشی امکان‌پذیر نیست. نظام‌های آموزشی در دنیا با موانع و مشکلاتی روبه‌رو هستند که می‌تواند فرصت‌های آموزشی را تبدیل به تهدید و آسیب کند. نظام آموزشی در جامعه ایران نیز برای تحقق اهداف خود در قانون اساسی، با آسیب‌های جدی مواجه است که آگاهی و شناخت نسبت به آن می‌تواند راهکارهایی پیش روی سیاست‌گذاران و برنامه‌ریزان و مدیران نظام آموزشی قرار دهد تا به‌گونه‌ای بهتر و با شناخت بیشتری نسبت به مسائل و مشکلات و چالش‌های روبه‌رو برنامه‌ریزی و تصمیمات نتیجه‌بخشی اتخاذ کنند. با توجه به این مهم، در ادامه آسیب‌هایی که آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران نسبت به حق بر آموزش با آنها مواجه است، مورد بررسی قرار می‌گیرند.

۲-۱- آمیختگی آموزش با سیاست

در سال‌های اخیر نظام آموزشی در اختیار نظام اجتماعی بود، ولی شوربختانه امروزه در اختیار نظام سیاسی قرار گرفته است و نظام سیاسی در جهت خواست و برنامه‌های خود آموزش و پرورش را هدایت می‌کند، نه بر اساس خواست و تعاملات نظام اجتماعی. اساس نظام اجتماعی بر پایه وفاق و همبستگی اجتماعی است که این امر در نظام سیاسی کمتر مشاهده می‌شود. در نظام سیاسی نزاع قدرت و حذف یکدیگر به‌شدت وجود دارد و این امر در نظام آموزشی تأثیر مستقیم دارد. هر جناحی که در دولت حاکم می‌شود، یک نوع نظام آموزشی را طراحی و اجرا می‌کند و در

دولت بعد این نظام تغییر پیدا کرده و آموزش و پرورش را مختل می‌سازد.^{۱۲} هرچند میزانی از سیاسی بودن آموزش و پرورش طبیعی بوده و در همه کشورها مشاهده می‌شود، ولی در ایران این میزان از حد طبیعی فراتر رفته و یکی از دلایل آن را می‌توان وجود نظام آموزشی متمرکز عنوان کرد. از این رو به دلیل ساختار متمرکز و جلوگیری از مشارکت واقعی، معلمان و والدین در تصمیم‌گیری‌ها شرکت نمی‌کنند؛ بنابراین با عدم تمرکز نظام آموزشی، مشارکت واقعی معلمان و مدیران، دانش‌آموزان و والدین آنها در برنامه‌ریزی و اجرای برنامه‌های آموزشی در همه ابعاد نظام آموزشی امری ضروری است. در مقام اشاره به سند تحول بنیادین به‌عنوان یک سند بالادستی باید گفت با تغییر دولت‌ها و احتمالاً به روی کار آمدن دولت رقیب بسیاری از برنامه‌ها هم تغییر می‌کند. از زمان تصمیم‌گیری برای نگارش سند تا به امروز دولت‌هایی بر سر کار آمدند که هرکدام به مسلک متفاوتی پایبند بودند؛ اگرچه سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، سندی بالادستی است که سیاست‌های کلی حکومتی را مشخص می‌کند و بر پایه مرام جمهوری اسلامی به تصویب رسیده است، اما در حوزه اجرایی، این رویکرد دولت است که تعیین‌کننده برنامه‌های عملیاتی برای اجرایی شدن این سند است. در این میان تغییر مداوم وزرای آموزش و پرورش در روند پیشبرد اهداف سند بی‌تأثیر نبوده است، به همین دلیل تأثیر سیاست بر آموزش هم از موضوعاتی است که باید پیگیری شود.

۲-۲- بسط و گسترش عدالت آموزشی

تحقق عدالت از شعارها و اهداف اجتماعی حاکم در جوامع بشری و یکی از عوامل مؤثر در تحقق اهداف آموزش و پرورش است. عدالت در این محیط‌ها یک نکته کلیدی است.^{۱۳} فراهم کردن فرصت‌های برابر و عادلانه آموزشی جزئی از عدالت آموزشی است و رسیدن به عدالت آموزشی برای تمام جوامعی که آموزش و پرورش را یک جزء مهم در زندگی افراد می‌دانند، امری ضروری به شمار می‌رود.^{۱۴} در فصل پنجم سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، گسترش و تأمین همه‌جانبه عدالت آموزشی و تربیتی در مناطق مختلف از جمله مناطق مرزی و دورافتاده یکی از راهبردهای کلان این سند است. بعضی عدالت آموزشی را به دو قسمت عدالت افقی و عدالت عمودی تقسیم کرده‌اند؛ عدالت افقی در آموزش یعنی تعداد صندلی، کلاس، معلم و سایر امکانات آموزشی که هم شهر و هم روستا باید به نسبت جمعیت

۱۲. «صدای معلم»، پایگاه خبری تحلیلی معلمان ایران، تاریخ دسترسی: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵. قابل دسترسی در:

<http://www.sedayemoallem.ir>

13. Chuei Mareng, "Development of women's education in Kenya", *International NGO Journal*, 5, 3(2010), 69.

14. H. M. Levin, "The economic payoff to investing in educational justice", *Educational Researcher*, 38, 1(2009), 11.

داشته باشند^{۱۵} و عدالت عمودی اشاره به رفتار برابر با نابرابرها دارد. در این نوع عدالت تلاش می‌شود تا برای هر دانش‌آموز مطابق نیاز و شرایط او، خدمات و منابع آموزشی فراهم شود.^{۱۶} بر مبنای اصول قانون اساسی ایران می‌توان بیان داشت که دولت در راستای حق آموزش وظیفه دارد در ضمن اینکه وسایل و محیط آموزشی رایگان را مهیا نماید، شرایط را به‌گونه‌ای فراهم نماید که هیچ‌کس از هیچ قشری به دلیل فقر و نداری از نعمت دانش‌اندوزی بی‌بهره نماند.^{۱۷} از سوی دیگر این فضاهای آموزشی باید دارای شرایط صحیح ایمنی، بهداشتی و استانداردهای پذیرفته شده باشند.^{۱۸} علاوه بر این دسترسی فیزیکی و اقتصادی به نهادهای آموزشی نیز تکلیفی است که دولت در راستای اجرای حق بر آموزش مکلف است نسبت به مردم خویش انجام دهد؛ ولی متأسفانه بسیاری از مناطق دورافتاده و مرزی کشور به امکانات آموزشی دسترسی ندارند و این خود باعث عدم عدالت آموزشی فراگیر می‌شود. از سوی دیگر در مدارس که دورافتاده نیستند هم تبعیض‌هایی مشاهده می‌شود، مانند وجود مدارس خصوصی و آنهایی که درآمد کافی دارند، تلاش و سرمایه‌گذاری بیشتری را برای فرزند خود به عمل می‌آورند و امکانات کافی را در اختیار آنها قرار می‌دهند. در حالی که مدارس دولتی از امکانات ناکافی و فرسوده برخوردار هستند و این امر منجر به کاهش کیفیت آموزشی و وجود تبعیض مابین دارا و ندار می‌شود. عدالت آموزشی زمانی تحقق می‌یابد که بتوان سطح عمومی آموزش را تا حد ممکن در سراسر کشور و به‌خصوص در مناطق محروم بالا برد. به‌طور کلی باید همه اصلاحات، سیاست‌گذاری‌ها، برنامه‌ریزی‌ها و تصمیمات خرد و کلان در نظام‌های آموزشی برای تحقق عدالت آموزشی و دسترسی عادلانه همه یادگیرندگان جامعه به فرصت‌های آموزشی انجام شوند. برای اینکه بتوان اهداف تعیین‌شده را محقق کرد باید به تمام ذی‌نفعان آموزشی، نحوه مشارکت، نیازها و تفاوت‌های آنها، شرایط فردی و خانوادگی، جنسیت، محل سکونت، قومیت، مذهب و دوزبانه بودن آنها توجه کرد. مطابق آیات و روایات همه افراد جامعه باید از حقوق برابر برخوردار باشند و هیچ‌کس در جامعه نسبت به دیگری برتری ندارد. از وظایف

۱۵. محسن رنایی، توسعه یعنی عدالت در آموزش انسان‌محور (تهران: سیاست‌گذار رفاه، ضمیمه اقتصادی شرق، ۱۳۹۴)، ۱۷.

16. J. Capatano, "The challenges of equity in public education", 2017. Available at: <https://www.teachhub.com/challenges-equity-public-education>

۱۷. قاسم شعبانی، حقوق اساسی و ساختار حکومت جمهوری اسلامی ایران (تهران: نشر اطلاعات، ۱۳۹۳)، ۸۶.

۱۸. منوچهر طباطبایی مؤتمنی، بررسی و تحلیل حقوق شهروندی و حقوق بشر آزادی‌های عمومی و حقوق بشر (تهران: نشر دانشگاه تهران، ۱۴۰۱)، ۷۱.

آموزش و پرورش است که دانش‌آموزان را با عدالت آشنا کند و با برنامه‌ریزی و عملکرد عادلانه عدالت آموزشی را نهادینه کند و زمینه را برای تحقق عدالت اجتماعی فراهم نماید.^{۱۹}

۲-۳- کمبود نیروی انسانی

یکی از ضعف‌های همیشگی آموزش و پرورش نیروی انسانی و تأمین آن به شیوه درست و تدوین‌شده در سند تحول بنیادین و برنامه‌های توسعه است. اگر این ضعف از طریق مشخص کردن تعداد و نحوه جذب نیروی انسانی در برنامه هفتم توسعه رفع شود، مشکل عمده‌ای از دوش مسئولان اجرایی آموزش و پرورش برداشته خواهد شد؛ چراکه دغدغه بیشتر آموزش و پرورش تأمین بودجه و تأمین نیروی انسانی است. برای این کار لازم است ابتدا آسیب‌شناسی دقیق از تعداد نیروهای انسانی مورد نیاز در سال‌های پیش رو صورت بگیرد. بر اساس تخمین دقیقی که انجام می‌شود، تعداد جذب سالانه از طرق مختلف در قانون برنامه گنجانده شود. بنا بر آمار اعلام‌شده از سوی وزارت آموزش و پرورش، در سال ۱۴۰۰ بیش از ۱۴ میلیون دانش‌آموز در کشور وجود دارند که از این تعداد هشت میلیون نفر در دوره ابتدایی، سه میلیون نفر در دوره متوسطه اول و دو میلیون نفر در دوره متوسطه دوم مشغول به تحصیل هستند. کمبود شدید نیروی انسانی در نتیجه افزایش نرخ بازنشستگی کارکنان این وزارتخانه در سال‌های آتی قابل پیش‌بینی است، بنابراین توجه به تأمین نیروی انسانی در سال‌های پیش رو، امری حیاتی و ضروری محسوب می‌شود. برای حل این مشکل راهکار تلفیقی را باید مدنظر قرار داد که شامل جذب گسترده و یک‌باره از طریق آزمون جذب با اذن رهبری و موافقت دولت، احیای برنامه معلم تمام‌وقت ۳۰ ساعته معلمان، جذب گسترده سربازمعلمان و آموزش آنها در دوران تابستان به مدت دو سال و گسترش مدارس خصوصی با رویکرد جدید و جذب نیروهای قراردادی یک‌ساله معین با حقوق قانون کار است که بار مالی طولانی برای دولت به همراه نداشته باشد. هرچند آموزش و پرورش هر ساله با جذب تعدادی زیادی از نیروهای غیررسمی از جمله سربازمعلمان تا حدودی تأمین نیرو می‌کند، ولی با توجه به انگیزه این نیروهای جوان که با تحصیلات عالی‌ه کارشناسی و کارشناسی ارشد و گاه دکتری به امر تدریس می‌پردازند، بهتر است مقدماتی برای جذب دائمی این نیروها به کار گیرد؛ چنانکه این نیروها دارای دو سال سابقه تدریس در مدارس مناطق محروم و کم‌توسعه روستایی، کد پرسنلی آموزش و پرورش، ابلاغ رسمی رایانه‌ای، قرارداد مستقیم با آموزش و پرورش، دوره‌دیده دانشگاه فرهنگیان، قبولی در آزمون پایان دوره، مشارکت در آزمون دوره‌های ضمن خدمت فرهنگیان، حقوق مستقیم از ردیف بودجه،

۱۹. فاطمه اسلامی هرنندی، فریبا کریمی و محمدعلی نادى، «شناسایی مؤلفه‌های عدالت آموزشی در آموزش و پرورش ایران»، فصلنامه پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۳، ۴۷ (۱۳۹۸)، ۶۸.

گزینش شده توسط آموزش و پرورش، سابقه و تجربه همکاری در اداره آموزش و پرورش به عنوان نیروی اداری در ماه‌های تابستان هستند و از طرفی هزینه کمتری هم برای جذب آنها و روند استخدامی‌شان خرج می‌شود. در این بین می‌توان به جذب نیروهای حق تدریس، نیروهای کمک‌خدمات، مربیان و معلمان مدارس غیرانتفاعی و... نیز که به نحوی با آموزش و پرورش همکاری داشته و دارای سابقه تدریس هستند، با رعایت اولویت در جذب اشاره نمود.

۲-۴- عدم تنوع در کتاب‌ها و مواد آموزشی

از جمله نقدهای مهمی که از سوی بسیاری از کارشناسان و اساتید بر تفکر حاکم بر آموزش و پرورش ایران دیده می‌شود، استفاده از روش‌های قدیمی و منسوخ در طراحی کتاب‌ها و محتوای آموزشی است که در نتیجه بر تدریس و آموزش نیز تأثیر می‌گذارد. کتاب‌های درسی و مواد آموزشی به شکلی که واجد آن هستیم، پدیده آموزشی قرن حاضر است که کارکردهای ویژه‌ای را از خود به ظهور رسانده است. در فلسفه آموزش و پرورش حاکم در ایران به نقش تربیتی معلم، جایگاه متون آموزشی، حدود رفتار مطلوب فراگیران و دامنه عمل آنان و تأثیر فضای آموزش کمتر توجه شده است. کتاب‌های درسی از آنجا که همواره در دسترس و در معرض قضاوت است، به‌طور مستمر محل مذاقه اهل نظر بوده و به یکی از حساس‌ترین عملکردهای نظام رسمی آموزش و پرورش تبدیل شده است. کتاب‌های درسی به خاطر اهمیت زیادی که در تعیین محتوا و خط‌مشی آموزشی دارند، باید کانون توجه مجریان آموزش و پرورش قرار گیرند. از آنجایی که مطابق سند تحول بنیادین، بازنگری و تولید محتوای آموزشی همسو با اهداف و برنامه‌های تحولی آموزش و پرورش، یکی از راهکارهای تنوع‌بخشی در فرایند آموزش است، اما همچنان یکی از چالش‌های موجود در آموزش و پرورش عدم بهره‌گیری از علم دانشمندان، اساتید دانشگاه، نخبگان علمی و صاحب‌نظران برجسته در شورای بازنگری محتوای کتاب‌های درسی برای تنوع در مواد آموزشی است، به گونه‌ای که آموزش و پرورش از منابع داخلی خود یعنی اساتیدی که در بدنه خود تربیت کرده، استفاده می‌کند؛ در حالی که می‌بایست برای تنظیم صحیح و متنوع کتاب‌های آموزشی از مرزهای وزارتخانه فراتر رفت و با افزایش گستره مؤلفین از دانش سایر متخصصین، اساتید و کارشناسان در امر بازنگری و تولید محتوای آموزشی بهره برد تا چنین امری معطوف به نظرات جمعی محدود نشود.^{۲۰}

اهمیت تنوع کتاب‌های آموزشی در نظام‌های آموزشی متمرکز مانند ایران که تقریباً تمام عوامل آموزشی بر اساس محتوای آن تعیین و اجرا می‌شود، بیش از سایر انواع نظام‌های آموزشی

۲۰. سید حسن موسوی، «نقش کتب درس در برنامه‌های آموزشی»، تاریخ دسترسی ۱۹/۱۰/۱۴۰۲، قابل دسترسی

است و به خاطر چنین امر مهمی، صرف وقت نیروهای متخصص در ارزشیابی و تحلیل کتاب‌های درسی در راستای جلوگیری از تراکم داده‌ها و توجه به ظرفیت مواد آموزشی می‌تواند راهگشای حل بسیاری از مشکلات جاری آموزش باشد. در حال حاضر کتاب‌های آموزشی یکی از مهم‌ترین مراجع و منابع برای یادگیری به شمار می‌آیند؛ چراکه بیشتر فعالیت‌های آموزشی در چهارچوب این رسانه صورت می‌پذیرد؛ بنابراین ضرورت دارد با استفاده از تجربیات و دانش سایر افراد خارج از بدنه وزارت آموزش و پرورش در متون کتاب‌های درسی و برنامه‌های مدارس تجدیدنظر شود و روش‌های آموزشی مورد تعدیل و تطبیق قرار گیرند.

۲-۵- کافی نبودن بودجه آموزش و پرورش

مطابق ماده ۱ قانون مدیریت خدمات کشوری (مصوب ۱۳۸۶)، «وزارتخانه واحد سازمانی مشخصی است که تحقق یک یا چند هدف از اهداف دولت را بر عهده دارد...» پس وزارت آموزش و پرورش به‌عنوان یک وزارتخانه مهم، برای دستیابی به اهداف دولت در حوزه تخصصی خود به بودجه نیاز دارد. بر اساس ماده ۱ قانون محاسبات عمومی مصوب ۱۳۶۶، «بودجه، برنامه مالی دولت است که برای یک سال مالی تهیه و حاوی پیش‌بینی درآمدها و سایر منابع تأمین اعتبار و برآورد هزینه‌ها برای انجام عملیاتی که منجر به نیل به سیاست‌ها و هدف‌های قانونی می‌شود» تعریف شده است؛ بنابراین وزارت آموزش و پرورش به‌عنوان جزئی از دولت برای تحقق اهداف دولت که در قوانین مذکور به آن تصریح شده است، به بودجه کافی نیاز دارد. از این رو وزارت آموزش و پرورش همواره با کمبود منابع مالی روبه‌رو بوده است و همین امر می‌تواند بر اصل آموزش رایگان و کیفیت آن تأثیر بگذارد. لذا اگر قرار است آموزش و پرورش به آموزش و پرورش تراز جمهوری اسلامی و تأکیدشده در سند تحول بنیادین برسد، باید اشکالات و موانع پیشرفتش برداشته شود. نقدی که بر سند تحول بنیادین وارد است، این است که خود سند تحول بنیادین نیز برای اجرای هدفمند به بودجه نیاز دارد که هنوز ردیف بودجه مشخصی برای اجرای آن پیش‌بینی نشده است. لذا اگر قرار نباشد به امر مهم بودجه توجه شود، بی‌شک مشکلات اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی در آینده بیش از امروز خواهد بود. نکته حائز اهمیتی که باید درباره بودجه آموزش و پرورش بدان توجه داشت، سهم «هزینه‌های پرسنلی» و «سایر هزینه‌ها» از بودجه آموزش و پرورش است. حدود ۹۵ درصد بودجه‌ای که دولت به آموزش و پرورش می‌دهد، صرف هزینه‌های حقوق و دستمزد کارکنان آموزش و پرورش می‌شود و ۵ درصد باقی‌مانده صرف اجرای برنامه‌های تربیتی، فرهنگی، آموزش معلمان، رسیدگی به وضعیت مدارس، پرداخت سرانه مدارس، سخت‌افزارها، نرم‌افزارها، ارتقای کیفیت آموزش و پرورش، توسعه عدالت آموزشی و... می‌شود.^{۲۱} از این رو مطابق

۲۱. «بودجه آموزش و پرورش»، پایگاه روزنامه کیهان، تاریخ دسترسی ۱۴۰۲/۰۵/۳۰. قابل دسترسی در:

راهکارهای ارائه‌شده در سند تحول بنیادین، افزایش سهم هزینه‌های غیرپرسنلی در بودجه آموزش و پرورش به میزان مناسب به‌منظور ارتقای آموزش و تربیت ضروری است. با وجود این هرساله در لایحه بودجه، برخی بندهای بودجه‌ای نسبت به سال قبل حذف می‌شود. به‌عنوان مثال بندهای بودجه‌ای مربوط به برنامه‌های هدایت، راهبری و توانمندسازی خانواده‌ها و کودکان، نظارت بر مهدکودک‌ها، مراکز پیش‌دبستانی و مراکز آموزشی نگهداری کودکان و اجرای سیاست‌های قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت، سنجش و ارتقای صلاحیت‌های عمومی، حرفه‌ای و تخصصی و ارزیابی کیفیت عملکرد معلمان و مدیران، ارتقای بهره‌وری و اجرای نظام رتبه‌بندی معلمان، طراحی و پیاده‌سازی آموزش‌های علوم و فنون نوپدید (هوش مصنوعی، نانو، بیو و...) و راهبری و اجرای المپیادهای علمی، ملی و بین‌المللی دانش‌آموزان سرآمد، توسعه پژوهش‌سراها، مراکز رشد دانش‌آموزی، حمایت و ارتقای پوشش تحصیلی افراد لازم‌التعلیم و ایاب و ذهاب دانش‌آموزان مناطق محروم، مرزی، عشایری و حاشیه‌شهرها و تغذیه دانش‌آموزان مدارس شبانه‌روزی، شیر و تغذیه مدارس و کمک به تأمین سرانه مدارس به کلی حذف یا ندریده گرفته شده است.

بنابراین لازم است علاوه بر افزایش سهم آموزش و پرورش از بودجه عمومی و افزایش سهم آن از ردیف‌های متفرقه، مالیات بانک‌ها و شرکت‌های دولتی و همچنین از محل درآمدهای حاصل از هدفمندسازی یارانه‌ها و وصول به‌موقع این مبالغ، بندهای دیگری در لویح بودجه و قانون برنامه هفتم توسعه را که در بخش‌های دیگر وزارتخانه‌ها است، به آموزش عمومی به‌ویژه دوره ابتدایی و موارد ذکرشده اختصاص داد. این مهم، چانه‌زنی و اقناع عمومی دیگر وزارتخانه‌ها و کارشناسان سازمان برنامه و بودجه را می‌طلبد. در مورد سند تحول بنیادین نیز لازم به ذکر است که مجلس و دولت باید برای اختصاص بودجه مستقل جهت اجرای سند تحول بنیادین همکاری کنند؛ البته پیش‌بینی و پیشنهاد ردیف مشخص «تحول بنیادین» در بودجه سالانه، وظیفه آموزش و پرورش است که باید به آن توجه نماید.

۲-۶- عدم توسعه آموزش مجازی و زیرساخت‌های آن

با گسترش زیرساخت‌های فناوری اطلاعات و فراگیر شدن استفاده از فضای مجازی در بخش‌های امروزی زندگی بشر و محدودیت بیماری‌های واگیرداری مانند کرونا، برگزاری کلاس‌ها و دوره‌های آموزشی به‌صورت آنلاین امری اجتناب‌ناپذیر و مطلوب شده است. هرچند بر هیچ‌کس پوشیده نیست که کلاس‌ها و دوره‌های حضوری به دلیل وجود تعامل نزدیک بین شرکت‌کنندگان و نظارت بیشتر مربیان از نتیجه و بازده بالاتری برخوردار است، اما به دلیل ملاحظات ذکرشده امروزه دیگر نمی‌توان ضرورت کلاس‌های آنلاین را انکار کرد.

بر اساس سند تحول بنیادین، گسترش بهره‌برداری از ظرفیت آموزش‌های غیرحضوری و

مجازی در برنامه‌های آموزشی و تربیتی ویژه معلمان و دانش‌آموزان با رعایت اصول تربیتی از طریق شبکه ملی اطلاعات و ارتباطات و نفوذ این شبکه در مدارس با اولویت پر کردن شکاف دیجیتال بین مناطق آموزشی، یکی از راهکارهای ارتقای کیفیت فرایند آموزش است. در این راستا سؤالی که پیش می‌آید، این است که آیا وزارت آموزش و پرورش زیرساخت‌های مناسب را برای تحقق آموزش همگانی و رایگان مصرح در قانون اساسی با تکیه بر استفاده از فناوری‌های نوین دارد؟ با توجه به تجربه سال‌های اخیر در امر آموزش مجازی در پی همه‌گیری ویروس کرونا می‌توان گفت پاسخ سؤال فوق منفی است. هرچند با راه‌اندازی شبکه اجتماعی دانش‌آموزان (شاد) سعی بر تداوم آموزش مجازی بوده، ولی اختلال و قطعی اینترنت و گاه از دسترس خارج شدن این شبکه باعث کندی آموزش یا قطع روند آموزش می‌گردد. بنابراین مشکلات زیرساختی و بنیادی مربوط به اینترنت و شبکه‌های مخابراتی از جمله پهنای باند و سرعت اینترنت، عدم امکان استفاده از نرم‌افزارها و برنامه‌های تعاملی هم‌زمان و ترجیحاً به شکل چهره به چهره که از ویژگی‌های این روش است، به دلیل سرعت پایین اینترنت از جمله چالش‌های موجود در کلاس‌های درس به‌صورت مجازی است. در محیط آموزش و یادگیری مجازی، اولین محدودیتی که برای اجرای یادگیری مشارکتی وجود دارد، بحث فضای مناسب برای کار گروهی و مشارکتی دانش‌آموزان است. در حال حاضر، بستر مورد استفاده در یادگیری مجازی در سطح مدارس ایران، برنامه شاد است و معمولاً برای هر کلاس، یک گروه تعریف می‌شود. زمانی که معلم قصد گروه‌بندی دانش‌آموزان را به‌منظور کار مشارکتی دارد، با محدودیت گروه‌بندی برای یادگیری مشارکتی برای حضور در گروه‌ها به‌طور جداگانه روبه‌رو است. همچنین استفاده از چنین بستری با محدودیت‌هایی نظیر به اشتراک‌گذاری فایل‌ها، هزینه‌های جانبی و غیره روبه‌رو است.^{۲۲}

از سوی دیگر با وجود تأکید بر آموزش همگانی و رایگان در قانون اساسی، بسیاری از دانش‌آموزان به دلیل محدودیت‌های اقتصادی توان تأمین تجهیزات مربوطه را ندارند و همین امر مانع از تحصیل آنان در چنین بستری شده و اصل همگانی و بدون تبعیض آموزش را تحت تأثیر قرار می‌دهد. در نتیجه برای تضمین کیفیت آموزشی و برگزاری هرچه بهتر این نوع کلاس‌ها، تأمین بسترهای فنی، برگزاری دوره‌های آموزشی برای معلمان، دانش‌آموزان و خانواده‌های آنها در راستای آشنایی با محیط آموزش مجازی که در حوزه وظایف دولت قرار دارد، امری لازم است؛ به عبارت دیگر پیش از برگزاری کلاس‌های آنلاین باید از دسترسی معلمان و دانش‌آموزان به سخت‌افزارها و نرم‌افزارهای لازم همانند اینترنت پرسرعت اطمینان حاصل کرد. امروزه بحث

۲۲. محدثه ربانی، محمدرضا کرامتی و کیوان صالحی، «یادگیری مشارکتی در محیط برخط: چالش‌ها و راهکارها»،

فناوری اطلاعات در جهان یک معضل نیست، زیرا بسیاری از کشورها از چنین امکاناتی بهره‌مند هستند و انتظار می‌رود این امر در کشور ما هم رفع شود تا دانش‌آموزان در شرایطی ناشی از یک ویروس یا تعطیلی مدارس بر اثر سایر پدیده‌ها از تداوم امر آموزش غافل نشوند.

۲-۷- ضرورت آموزش اجباری

همان‌گونه که نمی‌توان هیچ‌کس را به زور و اجبار از حقی محروم نمود یا مجبور به بهره‌مندی از حقی کرد و در حقیقت چندان با حق بودن آن سازگار نیست، اما اهداف توسعه‌گرایانه و لزوم ایجاد انسجام ملی می‌تواند این اجبار را توجیه نماید. اجباری نمودن تحصیلات ابتدایی حاکی از اهمیت فوق‌العاده حق بر آموزش در سطوح پایه و اساسی است، چراکه آموزش در این سطوح علاوه بر اینکه فرد را آماده یادگیری آموزه‌های بالاتر و کاربردی‌تر می‌کند، یکی از معضلات اساسی جوامع یعنی بی‌سوادی را نیز ریشه‌کن می‌سازد. معضلی که در جوامع امروزی با توجه به پیشرفت‌های متعدد در علوم گوناگون و تغییر نیازها و شیوه برآورده شدن آنها و تغییر سبک زندگی اجتماعی به‌هیچ‌عنوان قابل پذیرش نیست و حتی بالاجبار باید از میان برداشته شود تا هم سعادت فرد و هم سعادت جامعه به میزان حداقلی تأمین گردد. لذا حق بر آموزش و پرورش اجباری ایجاب می‌کند اولیای اطفال، نوباوگان خود را از سنین معین و برای مدت مشخصی به مدرسه بسپارند. آموزش اجباری به‌طور کلی به مهم‌ترین دوره آموزش رسمی اطلاق می‌شود که طبق قانون برای همه کودکان یک کشور خاص در سنین معین مورد نیاز است. مدت حضور اجباری معمولاً توسط دولت با توجه به سن دانش‌آموزان تعیین می‌شود. با این فرض خدمات آموزشی اجباری عموماً وظیفه دولت است و بنابراین توسط دولت ارائه و یا کنترل می‌شود.^{۲۳}

در خصوص اجباری بودن آموزش هرچند در قانون اساسی ایران به‌صراحت به این موضوع اشاره نشده، لکن در قوانین و مقررات داخلی و نیز اسناد بین‌المللی که ایران آنها را امضا کرده، بر اجباری بودن آموزش تأکید شده است. عدم وجود ضمانت اجرای مناسب و نبود خواست واقعی مسئولان برای اعمال ضمانت اجراهای پیش‌بینی‌شده در قوانین موجود، موجب اجرایی نشدن این قوانین گردیده است. لذا ضرورت دارد دولت از طریق تنظیم و ارائه «لایحه تحصیلات اجباری» به مجلس، زمینه تصویب قانونی جامع در این زمینه را با بهره‌گیری از ظرفیت دستگاه‌های اجرایی درگیر در موضوع فراهم نموده و با پیش‌بینی ضمانت اجرای مناسب و عملی این امر مهم را محقق سازد. در این راستا لازم است آموزش حداقل تا پایان دوره ابتدایی برای تمامی شهروندان اجباری گردد. در راستای پیش‌بینی ضمانت اجرای مناسب به‌موجب لایحه مذکور، لازم است والدین و سرپرستان قانونی کودکان لازم‌التعلیم ۶ تا ۱۱ سال مکلف گردند نسبت به ثبت‌نام کودک خود در

مدارس رسمی دارای مجوز وزارت آموزش و پرورش اقدام نمایند و در صورت استنکاف با وجود فراهم بودن شرایط، به جزای نقدی محکوم شوند.^{۲۴} در این راستا نباید کسانی را که بنا به هر دلیلی مجبور به ترک تحصیل شده‌اند، فراموش کرد؛ لذا دولت باید روش‌های جایگزین را برای برگشت آنها به تحصیل فراهم نماید. چنانچه در هند نظام آموزشی جایگزین عمدتاً برای برنامه‌های نظام آموزشی استفاده می‌شود که هدف از آن فراهم کردن امکان آموزش کسانی است که از تحصیل در مدرسه بازمانده‌اند.^{۲۵} طبق ماده ۹ اعلامیه حقوق بشر اسلامی، طلب علم یک فریضه و آموزش یک امر واجب است و بر جامعه و دولت لازم است که راه‌ها و وسایل آن را فراهم نموده و متنوع بودن آن را به گونه‌ای که مصلحت جامعه را برآورد، تأمین نماید و به انسان فرصت دهد که نسبت به دین اسلام و حقایق هستی معرفت حاصل کند و آن را برای خیر بشریت به کار گیرد.

۲-۸- توجه به آموزش دختران

در نظام آموزش و پرورش ایران برخی از دختران فقط تا پایان مقطع ابتدایی و در مواردی در یک مقطع بالاتر تحصیل می‌کنند؛ یکی از موانع ادامه تحصیل دختران، عدم باور والدین به ضرورت ادامه تحصیل است؛ چنین امری در نقاط دوردست از شدت بیشتری برخوردار است. از موانع دیگر می‌توان به وضعیت مالی و اقتصادی ضعیف خانواده‌ها، دوری محل تحصیل از خانه، لزوم حفظ امنیت دختران، سنت‌ها و ارزش‌های فرهنگی جامعه، ازدواج دختران در سنین کم و در پی آن مخالفت همسر برای ادامه تحصیل دختران نام برد. از این رو برای رفع آسیب‌های موجود در آموزش دختران و رفع تبعیض، دولت باید طبق قوانین داخلی و بین‌المللی اقداماتی را در نظر گیرد. طبق بند «و» ماده ۱۰ «کنوانسیون رفع هرگونه تبعیض علیه زنان»، دولت‌های عضو باید تعداد دختران دانش‌آموزی را که ترک تحصیل می‌کنند، کاهش داده و برای زنان و دخترانی که قبلاً ترک تحصیل کرده‌اند، جهت ادامه تحصیل برنامه‌ریزی کنند. اگرچه دولت جمهوری اسلامی ایران به این کنوانسیون ملحق نشده است، ولی می‌تواند با بهره‌گیری از مفاد مهم و کاربردی کنوانسیون مذکور با آسیب‌های موجود در امر تحصیل دختران مقابله کند.

بنابراین دولت و مسئولان آموزش و پرورش باید تمهیداتی برای نابودی ریشه‌های بی‌سوادی یا کم‌سوادی اتخاذ کنند. از این رو لازم است کارگاه‌های آموزشی برای رشد آگاهی مردم محلی درباره پیامدهای منفی عدم تحصیل یا عدم ادامه تحصیل دختران، پیامدهای منفی ازدواج زودهنگام در سنین پایین که با ترک تحصیل همراه است و ضرورت رفع تبعیض میان فرزندان

۲۴. الهام مردنی و اعظم قربانی، «مبانی و سازکارهای حمایتی حق آموزش در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد حقوق بشری»، فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۱۰، ۲۰ (۱۴۰۰)، ۱۱۶.

25. Shushmitta Dutt, "Girls education as freedom", *Indian Journal of Gender Studies*, (2010), 15-18.

دختر و پسر برگزار شود تا زمینه برای تغییر تدریجی باورهای محدودکننده تحصیل دختران فراهم گردد. علاوه بر آن می‌توان «هنر و رسانه» را نیز برای رشد آگاهی اجتماع به کار گرفت. هنرهای مانند تئاتر، نمایش، فیلم، داستان و غیره را می‌توان به‌عنوان بخشی از برنامه‌های توسعه اجتماع برای رشد آگاهی مردم در زمینه‌های گوناگون از جمله ارزشمندی سوادآموزی و تحصیل دختران مورد استفاده قرار داد.^{۲۶} علاوه بر چنین امر مهمی، دولت باید شرایط مساوی برای هدایت شغلی و حرفه‌ای، دسترسی به تحصیل، اخذ مدرک از مؤسسات آموزشی در همه سطوح مختلف در مناطق شهری و روستایی، اعطای فرصت‌های مساوی با مردان را برای استفاده از بورس‌ها و دیگر مزایای تحصیلی، امکان دسترسی یکسان به برنامه درسی، آزمون‌ها، کادر آموزشی، اماکن تحصیلی و تجهیزات آموزشی و کاهش فاصله آموزشی بین پسران و دختران که در همه موارد مذکور از کیفیت و معیارهای مساوی با مردان برخوردار باشد، عملی سازد.

۹-۲- ضرورت توجه به رفاه معلمان

وضعیت حقوق و مزایا و معیشت معلمان، نه فقط در کشور ما بلکه در دیگر کشورهای دنیا، یکی از مسائل مورد مناقشه به حساب می‌آید. در سال‌های اخیر حمایت‌های فردی و اجتماعی ناکافی از معلمان موجب شده است از منزلت اجتماعی این شغل در مقایسه با سایر مشاغل کاسته شود. به‌تازگی تجمع و اعتراض‌های متعدد از جانب معلمان نسبت به موقعیت معیشتی، اجتماعی و منزلتی خود گویای این مسئله است. در این رابطه دلایل سیاسی و اقتصادی باعث شده‌اند رفاه و معیشت نامطلوب معلمان به‌صورت مستقیم تحت تأثیر قرار گیرد.

۹-۲-۱- عوامل سیاسی

بنا به اظهارات معلمان این عامل یکی از اصلی‌ترین علل کیفیت رفاه معلمان به شمار می‌رود و به‌طورکلی می‌توان تأثیرگذاری این عامل را در سه بعد تحلیل نمود.

۹-۲-۱-۱- فقدان برنامه‌ریزی راهبردی در خصوص آموزش و پرورش و عدم ثبات سیاست‌های کلان در این مورد

به این معنا که چون برنامه‌های راهبردی و بلندمدت در نظام آموزشی وجود ندارد و با تغییر دولت‌ها، برنامه‌ها کلاً تغییر کرده و اکثر برنامه‌ها بدون دستیابی به اهداف تعیین‌شده متوقف می‌شوند، این بی‌ثباتی و فقدان برنامه‌های کارشناسی‌شده به بخش‌های مختلف نظام آموزشی

۲۶. زهرا فرضی‌زاده، مهدی طالب و محمود توسلی، «بررسی موانع تحصیل دختران روستایی»، فصلنامه تعلیم و تربیت، ۳۳، ۱۲۹ (۱۳۹۶)، ۱۲۹.

از جمله رفاه معلمان آسیب می‌رساند.

۹-۲-۱-۲- وضعیت توسعه سیاسی و مشارکت مدنی در جامعه

در ارتباط با معلمان می‌توان گفت که اگر آنها این امکان را داشته باشند که از طریق یک نظام مشارکتی در تصمیم‌گیری‌های مربوط به خود دخالت نمایند، برای دفاع از حقوق اقتصادی، اجتماعی، روانی و حرفه‌ای خویش کانون‌های مستقل داشته باشند و در نهایت به وضعیت نامطلوب خود در چهارچوب فعالیت‌های مدنی اعتراض کنند و این اطمینان را حاصل نمایند که به خاطر این اعتراض مدنی بهای سنگینی نخواهند پرداخت، شاید وضعیت رفاه معلمان بهتر از امروز می‌شد.

۹-۲-۱-۳- دیدگاه سیاست‌گذاران در مورد تعلیم و تربیت

یافته‌های حاصل از مصاحبه با معلمان بیانگر این واقعیت است که اگر دیدگاه مسئولین کشوری و سیاست‌گذاران در مورد تعلیم و تربیت مثبت باشد، برای آن ارزش قائل باشند، به تولید سرمایه فکری و انسانی و تربیت انسان آگاه اهمیت بدهند و به‌طورکلی به تعلیم و تربیت بها بدهند، نتیجه طبیعی آن فراهم ساختن منابع مالی درخور و مورد نیاز آن است که این خود نیز بر رفاه معلمان تأثیر بسزایی دارد.^{۲۷}

۹-۲-۲- عامل اقتصادی

آموزش و پرورش یکی از نظام‌های حیاتی هر جامعه است که منابع مالی و وضعیت معیشتی اصلی‌ترین منابع انسانی آن یعنی معلمان، تعیین‌کننده میزان کیفیت خروجی آن سیستم است. تأثیر عامل اقتصاد بر رفاه معلم را نیز می‌توان از چند بعد تحلیل نمود.

۹-۲-۲-۱- ضعف بنیادین در ساختار

عدم توانمندی در تولید و صادرات کالاهای با ارزش افزوده و وابستگی اقتصاد به صادرات نفت و فروش مواد خام، تمام بخش‌ها را با چالش‌های اقتصادی روبه‌رو ساخته که آموزش و پرورش هم از آن بی‌نصیب نمانده است؛ بنابراین اگر در مسیر توسعه اقتصادی گام برداشته شود و سیاست‌های حمایتی از آموزش و پرورش با اختصاص بودجه مناسب اصلاح گردد، وضعیت رفاهی معلمان و آموزش از جایگاه بهتری برخوردار خواهد شد. در نتیجه ضعف بنیادین در ساختار اقتصاد و تولید کشور تأثیر نامطلوبی بر تمام بخش‌ها از جمله تعلیم و تربیت داشته است.

۲۷. نعمت‌اله عزیزی و دیگران، «چگونگی ادراک معلمان کردستان از رفاه خویش و عوامل مؤثر بر آن بر پایه رویکرد داده بنیاد»، مجله علوم تربیتی، ۲۴، ۲(۱۳۹۶)، ۱۱۷.

۹-۲-۲- نگرش به صرف هزینه‌ها و منابع در آموزش و پرورش

تا زمانی که نگرش و نگاه به صرف منابع در آموزش و پرورش یک دیدگاه مصرفی و هزینه‌ای باشد و نظام آموزشی را یک نهاد پرهزینه قلمداد نمایند، وضعیت معیشت اصلی‌ترین منابع انسانی آن یعنی معلمان نیز در چنین تفکری در پایین‌ترین سطح خود خواهد ماند و تغییری نخواهد در نتیجه ضرورت توجه به شأن و منزلت معلم نکته‌ای است که در کلیه دوره‌ها مورد توافق و تأکید مسئولان و کارشناسان امر بوده است. مشکلات معلمان پیچیده و چندبعدی است؛ از یک سو تأمین مسکن، هزینه‌های معیشتی خانواده، تلاش برای کسب شغل دوم و از سوی دیگر کاهش منزلت اجتماعی و عدم قدردانی از خدمات و زحمات معلم، رضایت در حرفه معلمی را کاهش داده است؛ بنابراین یکی از دلایلی که در طی سال‌های اخیر سبب نارضایتی معلمان و تحصن و اعتراض آنان شده، وضعیت نابسامان رفاهی آنها است. عمده دلایل این نارضایتی‌ها اعتراض به وعده‌های مسئولین در جهت پیاده‌سازی رتبه‌بندی معلمان است که این طرح در نیمه دوم دهه ۸۰ پی‌ریزی شد و هر ساله قرار بر اجرایی شدن و تأثیر مثبت این طرح بر جایگاه و رفاه معلمان بود که سرانجام در سال ۱۴۰۱ این طرح اجرایی شد و تا حدودی از نارضایتی معلمان کاست.

بنا بر مطالب گفته‌شده برنامه‌ریزی راهبردی و ثبات سیاست‌های کلان، وجود انجمن‌ها و کانون‌های صنفی مستقل و تأمین امنیت شغلی با رعایت اصل ۲۶ قانون اساسی، تغییر و ارتقای دیدگاه مسئولین کشوری نسبت به آموزش و حق بر آن و ساختار اقتصادی مناسب می‌تواند از آسیب‌های موجود در آموزش و پرورش و رفاه معلمان کاسته و درصد رفع آن برآیند.

۱۰-۲- تعارض منافع ساختاری

وزارتخانه آموزش و پرورش بزرگ‌ترین وزارتخانه اجرایی ایران است که نظارت بر خود را نیز بر عهده دارد. آمار موجود درباره این وزارتخانه محدود به مواردی چون تعداد مدارس، تعداد معلمان و امکانات مدارس است؛ اما آماری برای سنجش کیفیت آموزش و پرورش دانش‌آموزان وجود ندارد و اینکه دیده می‌شود تا این حد به قبولی المپیادها و کنکورها استناد می‌شود به جهت فقدان آمار کیفی جامع از مدارس و مناطق است. این مسائل نشان‌دهنده این امر است که این وزارتخانه به صورت ساختاری، آماری کیفی از خود عرضه نمی‌کند. مثال آن، نمرات امتحان نهایی متوسطه دوم است که این امکان را فراهم می‌کند تا با استفاده از داده‌کاوی به ارزیابی عملکرد مدارس مختلف پرداخت و برای شرکت در آزمون‌های بین‌المللی در سطوح بالای وزارتخانه تصمیم گرفته شود. تربیت و آموزش بایستی توسط نهادی ارزیاب که خارج از وزارتخانه مزبور است، مورد

بررسی قرار بگیرد تا از طریق این ارزیابی‌ها بتوان به صورت دقیق‌تر و با اهدافی روشن و دست‌یافتنی سیاست‌گذاری کرد.^{۲۹}

۲-۱۱- بی‌توجهی به آزادی انتخاب نوع آموزش

مطابق قوانین موضوعه مرتبط با آموزش و پرورش از جمله قانون برنامه پنجم توسعه جمهوری اسلامی ایران و پیرو آن بند (ج) از ماده ۱۹ قانون مذکور، به این امر که آموزش و پرورش مجاز است در حدود مقرر در اصل ۱۵ قانون اساسی، گویش محلی و ادبیات بومی را در مدارس تقویت نماید، پرداخته شده است. از آنجایی که کشور جمهوری اسلامی ایران به لحاظ فرهنگی یک کشور کثرت‌گراست، تنوع قومی و نژادی در داخل کشور، تنوع فرهنگی را به همراه دارد و به همین خاطر این امر ایجاب می‌کند که در کنار برنامه‌های آموزش ملی به آموزش محلی نیز توجه شود.^{۳۰} از مدلول و منطوق مواد قانونی می‌توان «آزادی انتخاب نوع آموزش» را استنتاج نمود؛ یعنی آزادی در انتخاب نوع آموزش ملی یا محلی را در فرض آزادی آموزش تلقی می‌کنیم. هدف از به کار بردن زبان مادری، علاوه بر آموزش آن، به اشتراک گذاشتن زبان و فرهنگ نهفته در درون آن است. این آموزش نمی‌تواند در تنهایی و به دور از هم‌زمانان ایجاد شود، زیرا این حق از طریق به اشتراک گذاشتن و ارتباط با دیگران قابل انتفاع است. لازم است افراد از دوره خردسالی و مقاطع اولیه آموزش قادر باشند نه تنها به زبان مادری خود آموزش ببینند، بلکه زبان مادری آنها و فرهنگی که در درون آن نهفته است به آنان آموزش داده شود. افرادی که زبان مادری آنها با زبان رسمی کشور متفاوت است، باید حداقل قادر باشند در مناطقی که تراکم جمعیتی قابل قبولی دارند، از آموزش به زبان مادری خود در کنار زبان رسمی کشور بهره‌مند شوند.^{۳۱} آزادی بیان، اصلی است که در ضمن برابری همراه با عدالت می‌تواند مبنایی برای حمایت از حق بر زبان مادری در حوزه آموزش به شمار آید. آزادی استفاده از زبان نمی‌تواند ممنوع شود، مگر تحت شرایط بسیار محدودی از جمله حفظ نظم، سلامت و اخلاق عمومی یا جلوگیری از بیان سخنانی که دارای مفاهیم نفرت‌انگیز هستند.^{۳۲} البته مقوله زبان یکی از عناصر آموزش محلی است و امور دیگری چون مذهب و اعتقادات، عادات و عرف‌های مشترک را نیز در برمی‌گیرد.

به نظر می‌رسد از نظر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، آزادی آموزش و پرورش به‌عنوان

۲۹. حمید زینلی، مسائل اساسی نظام آموزش و پرورش ایران (تهران: اندیشکده سیاست‌گذاری تعلیم و تربیت هجرت، ۱۴۰۲)، ۶.

۳۰. حسین رحمت‌الهی و زهرا دانش نازی، «حق و آزادی آموزش و پرورش»، دوفصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۳، ۷ (۱۳۹۳)، ۶۴.

۳۱. سعید رهایی و زهرا رزاق مرندی، «حق بر زبان مادری و آموزش»، فصلنامه حقوق بشر، ۱۲، ۱ (۱۳۹۶)، ۹۹.

32. Jacqueline Mowbray, *Linguistic Justice: International Law and Language Policy* (Oxford: OUP Oxford, 2013), 82.

پیش فرضی که قابل قبول است، مورد توجه بوده و اشاره صریحی به آن نشده است. در اصل هدف تدوین‌کنندگان قانون اساسی این بوده است که بی‌سوادی از کشور رخت برپسته و به‌موازات آن سطح آگاهی‌های عموم مردم نیز به‌طور قابل ملاحظه‌ای بالا برود.^{۳۳} در همین راستا در اجرای اصل ۱۵ قانون اساسی، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، بر توانمندسازی دانش‌آموزان ساکن در مناطق دوزبانه به‌عنوان یکی از راهکارهای بسط عدالت در آموزش مطابق ویژگی مناطق مختلف کشور تأکید شده است. همچنین طرح تدریس ادبیات زبان‌های قومی و محلی در مدارس کشور در قالب ۵ ماده در کمیسیون آموزش، تحقیقات و فناوری مجلس به تصویب رسید که بر اساس آن وزارت آموزش و پرورش مکلف است از سال تحصیلی ۱۴۰۲-۱۴۰۳ ترتیبی اتخاذ کند تا ادبیات زبان‌های محلی و قومی متناسب با هر منطقه به‌صورت دو واحد اختیاری (دو ساعت در هفته) در پایه‌های هفتم و دهم آموزش داده شود. همچنین در این طرح تأکید شده است که وزارت آموزش و پرورش مجاز است که از طریق دانشگاه فرهنگیان یا برگزاری دوره‌های آموزش ضمن خدمت پودمانی در هر منطقه، یک دوره آموزشی روش تدریس ادبیات زبان‌های قومی و محلی برای معلمان و دانشجویان آن دانشگاه برگزار نماید، اما با وجود تصویب طرح در کمیسیون مربوطه و قرار گرفتن در برنامه‌های صحن علنی مجلس، همچنان مسکوت مانده و به آن عمل نشده است. از این رو برای تحقق اصل ۱۵ قانون اساسی ضروری است که دولت و مسئولان امر به این آسیب توجه کرده و در تحقق آزادی انتخاب نوع آموزش به‌عنوان یکی از آسیب‌های حق بر آموزش اهتمام ورزند.

۱۲-۲- ضرورت تطبیق آموزش با ارزش‌ها و فرهنگ مهاجرین

در رابطه با اتباع خارجی یک حق اساسی وجود دارد و آن ضرورت تطبیق آموزش با ویژگی‌های فرهنگی و اجتماعی این افراد است. شکل و محتوای آموزش باید به‌گونه‌ای باشد که برنامه‌های درسی و شیوه‌های تدریس برای دانش‌آموزان و در موارد مقتضی برای والدین قابل قبول و پذیرش باشد، این مسئله شامل احترام به زبان، فرهنگ، مذهب و حقوق اقلیت‌ها و گروه‌های بومی در آموزش و ممنوعیت تنبیه بدنی است.^{۳۴} والدین و سرپرستان قانونی از آزادی آموزشی برخوردارند تا اطمینان حاصل کنند که تربیت دینی و اخلاقی فرزندانشان مطابق با اعتقادات آنها باشد. حق آموزش بر اساس پروتکل اول کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، دولت را ملزم می‌کند که به عقاید والدین، چه مذهبی و چه فلسفی، در کل برنامه آموزشی دولتی احترام بگذارد. آزادی آموزشی شامل حق حذف

۳۳. احمدرضا وحیدی، تأملی در اصول کلی نظام، حقوق و آزادی‌های مردم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (قم: نشر معارف، ۱۳۸۵)، ۴۷.

۳۴. مهدی حاتمی، حق بر آموزش و تربیت دولت‌ها (تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۶)، ۱۱۲.

کودکان از دروس خاصی است که از نظر ایدئولوژیکی عینی نیستند. به‌عنوان نمونه برنامه درسی مدارس دولتی ممکن است علی‌رغم مخالفت والدین شامل تاریخ کلی دین و اخلاق باشد، به شرطی که دروس به‌صورت بی‌طرفانه و عینی ارائه شود، با وجود این والدین این حق را دارند که مانع از شرکت فرزندان‌شان در این کلاس‌ها باشند و دولت‌ها نیز موظف‌اند بدون تأثیرگذاری این عدم شرکت در نتایج و ارزیابی‌های نهایی، این حق را مورد احترام قرار دهند.^{۳۵} وجود آزادی در تنظیم محتوای دروس یکی از وجهه‌های آزادی آموزش و پرورش است. شیوه تدریس معلمان نباید به‌گونه‌ای باشد که ذهن نوباوگان را تحت تأثیر عقاید و رویکردهای اجتماعی و سیاسی معلمان قرار دهد؛ این مسئله نظارت دستگاه‌های دولتی را از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار کرده است.^{۳۶}

در آیین‌نامه آموزش اتباع بیگانه ایران توجهی به حق اختصاصی بودن آموزش و ضرورت هماهنگ بودن آموزش با ارزش‌ها و ویژگی‌های فرهنگی اتباع بیگانه نشده است. این به معنی نادیده گرفتن حق اتباع مذکور نیست، زیرا برنامه آموزش نباید به‌گونه‌ای تدوین شود که ارزش‌ها و ویژگی‌های فرهنگی اتباع بیگانه را نادیده گرفته و مغایر آنها باشد. آموزش کودک مهاجر یا دارای تابعیت بیگانه نباید به‌گونه‌ای باشد که باعث تعارض فکری و فرهنگی کودک تحت آموزش در نظام ایران شود. بدیهی است بسیاری از اتباع تابع مذهب شیعه نبوده و سنی‌مذهب هستند، لذا آموزش نباید به‌گونه‌ای باشد که مغایر آموزه‌های مذهبی کودک مهاجر تلقی گردد. در عمل این حق کودکان مهاجرین در ایران نادیده گرفته می‌شود و در بسیاری از موارد آموزش‌های دینی در نظر گرفته‌شده برای شیعیان به کودکان مهاجرین غیرمسلمان و یا دارای مذهب سنی تحمیل می‌شود؛ از این رو می‌توان این انتقاد را به نظام آموزش و پرورش ایران وارد ساخت که در بحث حق بر آموزش اتباع خارجی، معیارهای حداقل را رعایت ننموده و بسیاری از برنامه‌های آموزشی در مدارس ایران مغایر با اصول حاکم بر حقوق بشر در زمینه حق بر آموزش است.^{۳۷} تعیین شرایط اداری دشوار برای ثبت‌نام اتباع خارجی از دیگر مشکلات پیش روی آموزش آنها در نظام حقوقی ایران است. درواقع بر طبق اصل در اختیار بودن آموزش، لازم است شرایط ثبت‌نام ادامه تحصیل اتباع خارجی در مدارس ایران تسهیل شود. این در حالی است که مقررات و قوانینی که در خصوص ثبت‌نام اتباع خارجی در ایران وضع شده، شرایط دشواری در برابر متقاضیان ثبت‌نام در مدارس قرار داده است.

۳۵. مسعود حقیقت پاک کسمایی، «تعهدات دولت‌ها نسبت به حق بر آموزش به‌مثابه حقی اساسی با تأکید بر نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مازندران، ۱۴۰۰)، ۷۴.

۳۶. سید ابوالفضل قاضی، بایسته‌های حقوق اساسی (تهران: انتشارات میزان، ۱۳۹۶)، ۱۵۰.

۳۷. فاطمه کوچکی، «تعیین حقوقی تعهدات آموزش و پرورش نسبت به آموزش اتباع غیر ایرانی» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد دماوند، ۱۳۹۷)، ۴۹.

بنابراین با توجه به مطالب مبحث گذشته و این مبحث، لازم است دولت قوانین دقیقی برای تضمین حمایت از توسعه حق بر زبان اقلیت‌ها در آموزش تصویب کند و توجه مضاعفی نسبت به اقلیت‌هایی که از نظر جغرافیایی پراکنده هستند، نشان دهد.^{۳۸} آموزش عمومی باید در تمام سطوح از مهدکودک تا دانشگاه در مکان‌هایی که تعداد قابل توجهی از اقلیت‌های زبانی اقامت دارند، در اختیار آنها قرار بگیرد. استفاده متناسب از زبان اقلیت‌ها همراه با زبان رسمی در آموزش و پرورش در درازمدت، اثرات بسیار مفیدی خواهد داشت و میزان انصراف از تحصیل یا میزان مشروطی دانش‌آموزان را کاهش می‌دهد. همچنین نتایج تحصیلی بهتری را در بر خواهد داشت.^{۳۹}

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که ذکر شد، بر اساس اصل سی قانون اساسی فراهم نمودن وسایل و امکانات آموزش و پرورش رایگان بر عهده دولت گذاشته شده و موظف است تا سرحد خودکفایی کشور آن را گسترش دهد. علاوه بر تأکید قانون اساسی بر امر آموزش و پرورش، بسیاری از قوانین دیگر داخلی و بین‌المللی نیز به اهمیت آن پرداخته‌اند. آموزش و پرورش در ایران طی سال‌های اخیر با آسیب‌های مهمی مانند کمبود نیروی انسانی، که خود در مناطق دورافتاده و عشایری سبب بازماندن از تحصیل بسیاری از دانش‌آموزان گردیده، روبه‌رو است که می‌توان با در نظر گرفتن اصل شایسته‌سالاری و با استخدام نیروهایی که به نحوی با آموزش و پرورش همکاری داشته و تجربه تدریس دارند و نیز با برگزاری آزمون‌های عمومی و برگزاری کلاس‌های تخصصی در جهت آموزش آنان، درصد جبران این کمبود گام برداشت. یکی دیگر از این آسیب‌ها، سیاسی شدن آموزش است که رویه ثابت را دنبال نمی‌کند و با تغییر دولت‌ها شکل و شمایل آموزش نیز در راستای خواسته‌های شخصی و متمرکز مسئولان امر تغییر می‌کند و به دیدگاه‌ها و نظرات مدیران و معلمان، والدین و دانش‌آموزان توجهی نمی‌شود. لذا ضرورت دارد این نظام آموزشی از حالت متمرکز خارج شده و به دیدگاه‌ها و نظرات مختلف نیز توجه شود. از طرفی وزارت آموزش و پرورش برخلاف سایر وزارتخانه‌ها از کسب درآمد محروم است و همین امر سبب شده که با کمبود بودجه شدید مواجه باشد و بودجه‌ای را که به آن اختصاص می‌یابد، صرف پرداخت حقوق کارکنان کند و توان ارتقا و ایجاد امکانات را در مدارس نداشته باشد. لذا می‌توان با اختصاص ردیف مستقلی تحت عنوان بودجه برای تهیه وسایل و امکانات آموزشی (غیرپرسنلی) درصد رفع این آسیب برآمد. در کنار تصویب طرح‌هایی برای الزام به آموزش اجباری توسط مجلس، به آموزش دختران

38. Thematic Commentary No. 3 on the Language Rights of Persons Belonging to National Minorities under the Framework Convention (Council of Europe), 2012, 14.

39. United Nations Forum on Minority Issues Compilation of Recommendations of the First Four Sessions 2008 to 2011, 10.

که به خاطر ازدواج زودهنگام و سنت‌ها و ارزش‌های فرهنگی بیشتر در معرض ترک تحصیل هستند، توجه نمود و در راستای آگاهی والدین آنها برنامه‌ریزی کرد. برای بهبود نظام آموزشی کشور و تحقق اصول قانون اساسی می‌بایست به آموزش محلی از طریق ارائه آموزش‌های زبانی و فرهنگی هر منطقه (آزادی آموزش)، دسترسی به امکانات و اماکن آموزشی، ایجاد زیرساخت‌های مناسب برای ارتقای فناوری اطلاعات و ارتباطات و آموزش مجازی، بازنگری در محتوی کتاب‌های و مواد آموزشی، بهبود کیفیت خدمات در مدارس، پراکندگی اصولی مدارس در سطح کشور به‌گونه‌ای که همه اقشار، مدارس را در دسترس خود بیابند، بهبود وضعیت معیشت معلمان و کارمندان مدارس در جهت بهره‌وری نظام آموزشی، در نظر گرفتن ارزش‌ها و فرهنگ مهاجرین و اتباع، ارتقای عدالت آموزش و توجه به مناطق دورافتاده و مرزی و غیره توجه ویژه شود.

فهرست منابع

الف) منابع فارسی

- اسلامی هرندی، فاطمه، فریبا کریمی و محمدعلی نادی. «شناسایی مؤلفه‌های عدالت آموزشی در آموزش و پرورش ایران». فصلنامه پژوهش در نظام‌های آموزشی، ۱۳، ۴۷ (۱۳۹۸)، ۵۵-۷۵.
- بدیچی، مهرداد، غلامحسین مسعود و فرامرز عطریان. «دولت رفاه و آموزش و پرورش رایگان با توجه به اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». مجله حقوق پزشکی، ویژه‌نامه نوآوری حقوقی. (۱۴۰۰)، ۹۱-۱۰۷.
- «بودجه آموزش و پرورش». پایگاه روزنامه کیهان. تاریخ دسترسی ۱۴۰۲/۰۵/۳۰. قابل دسترسی در: <http://www.pishkhan.com/news/203804>
- حاتمی، مهدی. حق بر آموزش و تعهدات دولت‌ها. چاپ دوم. تهران: انتشارات خرسندی، ۱۳۹۶.
- حقیقت پاک کسمایی، مسعود. «تعهدات دولت‌ها نسبت به حق بر آموزش به مثابه حقی اساسی با تأکید بر نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. مازندران: دانشگاه مازندران، ۱۴۰۰.
- ربانی، محدثه، محمدرضا کرامتی و کیوان صالحی. «یادگیری مشارکتی در محیط برخط: چالش‌ها و راهکارها». نشریه علمی فناوری آموزش، ۲، ۱۸ (۱۴۰۲)، ۱-۱۴.
- رحمت‌الهی، حسین و زهرا دانش نازی. «حق و آزادی آموزش و پرورش». دوفصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۳، ۷ (۱۳۹۳)، ۵۳-۷۰.
- رنایی، محسن. توسعه یعنی عدالت در آموزش انسان محور. تهران: سیاست‌گذار رفاه، ضمیمه اقتصادی شرق، ۱۳۹۴.
- رهایی، سعید و زهرا رزاق مرندی. «حق بر زبان مادری و آموزش». فصلنامه حقوق بشر، ۱۲، ۱ (۱۳۹۶)، ۹۵-۱۱۶.
- زهرا فرضی‌زاده، مهدی طالب و محمود توسلی. «بررسی موانع تحصیل دختران روستایی». فصلنامه تعلیم و تربیت، ۳۳، ۱۲۹ (۱۳۹۶)، ۱۱۵-۱۳۴.
- زینلی، حمید. مسائل اساسی نظام آموزش و پرورش ایران. تهران: اندیشکده سیاست‌گذاری تعلیم و تربیت هجرت، ۱۴۰۲.
- شعبانی، قاسم. حقوق اساسی و ساختار حکومت جمهوری اسلامی ایران. چاپ پنجاه و سوم. تهران: نشر اطلاعات، ۱۳۹۳.
- «صدای معلم». پایگاه خبری تحلیلی معلمان ایران. تاریخ دسترسی: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵. قابل دسترسی در: <http://www.sedayemoallem.ir>
- طباطبایی مؤتمنی، منوچهر. بررسی و تحلیل حقوق شهروندی و حقوق بشر آزادی‌های عمومی و حقوق بشر. چاپ دهم. تهران: نشر دانشگاه تهران، ۱۴۰۱.
- عزیزی، نعمت‌اله، پرویش جعفری، خلیل غلامی، صلاح‌الدین محمدی عیسی‌آباد. «چگونگی ادراک معلمان کردستان از رفاه خویش و عوامل مؤثر بر آن بر پایه رویکرد داده بنیاد». مجله علوم تربیتی، ۲۴، ۲ (۱۳۹۶)، ۱۰۹-۱۲۸.

- قاضی، سید ابوالفضل. بایسته‌های حقوق اساسی. چاپ پنجاه و ششم. تهران: نشر میزان، ۱۳۹۶.
- کوچکی، فاطمه. «تعیین حقوقی تعهدات آموزش و پرورش نسبت به آموزش اتباع غیر ایرانی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دماوند: دانشگاه آزاد، ۱۳۹۷.
- مرنندی، الهام و اعظم قربانی. «مبانی و سازکارهای حمایتی حق آموزش در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و اسناد حقوق بشری». فصلنامه مطالعات حقوق بشر اسلامی، ۱۰، ۲۰ (۱۴۰۰)، ۹۱-۱۲۰.
- مظهری، محمد، سید علی موسوی و رحیم روانی. «بررسی حق تحصیل از لحاظ عوامل وابسته به آن در نظام حقوقی ایران». نشریه مطالعات شهروندی، ۱، ۲ (۱۴۰۱)، ۸۳-۱۰۶.
- موسوی، سید حسن. «نقش کتب درس در برنامه‌های آموزشی». تاریخ دسترسی ۱۹/۱۰/۱۴۰۲. قابل دسترسی در:

<http://saeiyan2.blogfa.com/post/8/>

- وحیدی، احمدرضا. تأملی در اصول کلی نظام، حقوق و آزادی‌های مردم در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. قم: نشر معارف، ۱۳۸۵.

(ب) منابع خارجی

- Capatano, J. "The challenges of equity in public education". 2017. Available at: <https://www.teachhub.com/challenges-equity-public-education>
- Council of Europe. First Additional Protocol to the European Convention on Human Rights (1950).
- Dutt, Shushmitta. "Girls education as freedom". *Indian Journal of Gender Studies*, (2010), 15-18.
- European Parliament. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000).
- Levin, H. M. "The economic payoff to investing in educational justice". *Educational Researcher*, 38, 1(2009), 5-20. DOI: 10.3102/0013189X08331192
- Mareng, Chuei. "Development of women's education in Kenya". *International NGO Journal*, 5, 3(2010), 68-73.
- Mowbray, Jacqueline. *Linguistic Justice: International Law and Language Policy*. Oxford: OUP Oxford, 2013.
- OIC .Cairo Declaration on Human Rights in Islam (1990).
- Roa, Digumarti Bhaskara. *Education for all Global Consensus*. Dehli: APH Publishing Corporation, 2007.
- Seel, M. *Encyclopedia of the Sciences of Learning*. Berlin: Springer, 2012.
- Thematic Commentary (2012), No. 3 on the Language Rights of Persons Belonging to National Minorities under the Framework Convention (Council of Europe).
- UNESCO. Convention against Discrimination in Education (1960).
- United Nations. Convention on the rights of the child (1989).
- United Nations. Forum on Minority Issues Compilation of Recommendations of the First Four Sessions 2008 to 2011 (2011).
- United Nations. International Covenant on Civil and Political Rights (1966).